

Ян Сурман
PhD з історії у Віденському університеті,
стипендист Leibniz-DAAD в Інституті Гердера у м. Марбург,
Німеччина

Рецензія на книги: *Kuzmany Börries. Brody: Eine galizische Grenzstadt im langen 19 Jahrhundert* [Броди: Галицьке прикордонне місто у довгому ХІХ столітті]. – Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2012. – 406 s.

Adelsgruber Paulus, Cohen Laure, Kuzmany Börries. Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland, 1772–1918 [Розділені, а все ж пов'язані. Прикордонні міста між Австрією та Росією, 1772–1918]. – Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2011. – 316 s.

Питання про кордони як місце зустрічей і перемішування культур в останні роки користуються незмінною популярністю серед істориків. Зокрема, праці на тему пограниччя, написані в рамках двох програм Інституту історії Східної Європи при Віденському Університеті, зосереджуються на містах, розташованих на кордоні Габсбурзької та Російської імперій¹.

У книзі Паулюса Адельсгрубера, Лорі Коен та Бьоріса Куцмані «Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland, 1772–1918» («Розділені, а все ж пов'язані. Прикордонні міста між Австрією та Росією, 1772–1918»)² аналізується три пари населених пунктів: Броди і Радивилів, Підволочиськ і Волочиськ та поділений Збручем Гусятин. Бьоріс Куцмані в книзі «Brody: Eine galizische Grenzstadt im langen 19 Jahrhundert» («Броди: Галицьке прикордонне місто у довгому ХІХ столітті») натомість займається глибоким дослідженням історії Бродів цього ж періоду. Після поділів Речі Посполитої ці містечка опинилися на стику двох імперій, і саме наслідки розташування з двох боків нового політичного кордону викликають найбільше зацікавлення авторів. Обидві книги поділені на схожі частини: перші присвячені політичній і суспільній історії (історія місцевості, повстання фронтиру, I світова війна), подальші

¹Die galizische Grenze 1772–1867: Kommunikation oder Isolation? / Hg. von Ch. Augustynowicz, A. Kappeler. – Berlin: Lit Verlag, 2007. – 245 s.; *Augustynowicz Ch. Grenze(n) und Herrschaften in kleinpolnischen Stadt Sandomierz*, габілітація у Віденському Університеті, 2006; *Kuzmany B., Adelsgruber P., Cohen L., Lorenz T. Razem i osobno: Małe miasta na pograniczu galicyjsko-wołyńsko-podolskim* // *Kwartalnik Historyczny*. – № 117/3. – 2010. – S. 51–69; *Кепелер А., Куцмані Б. та ін. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження* // *Україна Модерна*. – № 18. – 2011. – С. 48–53, 71–77.

² Див. також україномовну рецензію Ірини Вушко: *Україна модерна*. – № 18. – 2011. – С. 278–285 (Прим. ред.).

розглядають економічну та релігійну історію; обидві закінчуються коротким оглядом актуальної ситуації в цих містах та перспективи їх розвитку. У полі наукових пошуків Бьоріса Куцмані перебувають також різні форми пам'яті про габсбурзькі Броди. Нижче я коротко представлю головні тези і висновки Адельсгрубера, Коен і Куцмані, починаючи від загальної історії прикордоння.

У першому розділі автори окреслили історію населених пунктів від початку їх існування до кінця I світової війни з детальним описом змін у XIX ст. Попри різний адміністративний статус (від міста Броди до села Гусятин), для усіх них кордон став чинником модернізації і розвитку: наприклад, малозначущий до 1773 року, Радивилів став головним центром торгівлі на кордоні Російської імперії, демонструючи у 1910 році зростання кількості населення у 14 разів – до 14 619 мешканців. Завдяки залізниці м. Підволочиськ/Волочиськ також переживало справжній бум у 1871 році. У випадку Волочиська відкриття вокзалу не в самому місті, а у віддаленій на 4 кілометри Фридрихівці (зараз один з районів міста) призвело до зростання економічного та адміністративного значення останньої. З аналізованих міст лише щодо Бродів автори констатують зниження статусу, що буде показано далі при обговоренні книжки Куцмані. Окрім докладних даних про населення, торгівлю і релігію, автори роблять акцент на трансімперських контактах між містами. Попри належність до двох різних імперій, мешканці сусідніх містечок знали один одного, нерідко були ріднею і надавали взаємодопомогу, наприклад, переховуючи вдома рекрутів чи позичаючи прилади для гасіння пожежі, як це було у 1882 р. у Радивиліві (с. 45). «Кордон, щоправда, був політичною, адміністративною і економічною лінією, однак людей він ділив у меншому ступені...»(с. 45-46) – підкреслюють автори, звертаючи також увагу на те, що такий стан речей був спричинений не лише близьким розташуванням, а й подібною етно-релігійною структурою суспільства.

Долі кордону між двома імперіями на території Галичини є темою наступного розділу. Автори детально описують зміни його розташування від 1772 р., а також організацію торгівлі між двома державами. Прикладом довільності і штучності утворення кордону є назва річки Підгірці, котру картографи помилково зазначили як таку, що веде від Збаража до Дністра і визначили її як кордон. Коли виявилось, що такої річки не існує, але є річка Серет і розташований східніше Збруч, протягом року тривали дискусії, котра з річок має бути кордоном, а після визначення його по Збручу, у габсбурзьких документах і далі вживалася назва Підгірці: «Новий

провінції не лише надано історично сумнівне ім'я, назва її східного кордону була взагалі вигаданою. Також і топоніми, у разі непевності, мають підкорятися монаршій волі» (с. 83). Фокусуючись на шести центральних для дослідження містах, автори докладно вивчають зміни в організації торгівлі між двома імперіями, роботі митниць і прикордонного контролю. Вони також торкаються теми нелегального переходу кордону – дезертирства та контрабанди, де звертають увагу на його різномірний етнонаціональний характер: у той час, як у дискурсі епохи відповідальними за пачкарство були євреї, у трьох аналізованих населених пунктах Російської імперії у більш ніж половині випадків спійманими контрабандистами були православні, а участь євреїв не перевищувала 17 % (с. 131–132).

У наступному розділі історики економіки обох імперій також знайдуть багато цікавих подробиць. Говорячи про окремі цінності торгового обміну, автори підкреслюють роль інфраструктури, а особливо залізниці. Відкриття Варшавсько-Віденської залізниці послабило головний пункт перетину кордону – Броди/Радивилів, а після побудови залізничного сполучення до Підволочиська/Волочиська, статус першої з цих пар містечок ще більше знизився, незважаючи на невеликий приріст абсолютної вартості торгівлі. Залізниця викликала також зміни асортименту продуктів, надаючи можливість вивозу з Центральної Росії надлишків збіжжя, а також яєць, експорт яких зріс у 5 разів після відкриття залізничного сполучення між цими двома прикордонними містами. Відкриття нових шляхів було не тільки торговим успіхом, адже периферійні міста наблизилися до провінційного та державного центрів, стали помітні на розкладі руху, а наприкінці XIX ст. усі три галицькі міста можна було знайти у путівниках по провінції. Як показують автори, будівництво залізниці не було простим заходом, його ускладнювали як невіддале державно-приватне партнерство, так і конфлікти між містами і регіонами при визначенні маршрутів. Однак швидкість, з якою будувалася залізниця вже після узгодження шляхів (1-2 роки, з метою прискорення залізнична лінія ділилася на відрізки, що будувалися одночасно), говорить про значимість цього нового виду транспорту.

П'ятий розділ – кордон і релігія – присвячений, на відміну від попередніх, суспільно-культурній історії. На підставі конфесійних змін автори описують вплив створення кордону і переходу до нового підданства на релігійну практику, а також на трансграничний рух, демонструючи приклад монастиря у Підкамені й Почаївської Лаври. На зайнятих Російською імперією територіях греко-католики перебували в

ситуації постійного спонукання переходу в православ'я. На думку авторів, це був не безпосередній примус (власне такий проявляв себе лише у певні періоди), а сукупність заходів православного місіонерства, аргументації про єдність Русі, загроз втрати посади пароха, забирання православними церков і монастирів тощо. Попри усі ці чинники, принаймні на початку, багато греко-католицьких священників відмовлялося від переходу в православ'я. Натомість, як зазначають автори, для більшості парафіян належність до тієї чи іншої конфесії не мала великого значення через схожість літургічних обрядів (с. 164). У той час, коли в імперії Романових православ'я розглядалося як утвердження лоялізму щодо царя, в імперії Габсбургів воно вважалося за прояв русофільства і антидержавних тенденцій. Так і в середовищі греко-католиків, спочатку підтримуваних у Відні, траплялося русофільство, викликане розчаруванням владою через невиконані обіцянки у сфері культурної політики. Особливу роль для русофілів мала Почаївська лавра – спочатку православна, від 1712 р. – греко-католицька, а від 1831 р. – знову православна. Міцно пов'язаний з місцевим населенням, цей осередок культу Діви Марії навіть після пересування кордону був важливим центром паломництва, викликаючи неприязнь, а іноді й заборону з боку галицької влади, особливо після антирусофільських кампаній 1880-х років. Натомість російська влада інструменталізувала лавру й паломників у власних цілях, чинячи обмеження для прочан з Галичини як переслідування русинів у Габсбурзькій монархії (с. 184).

Значна частина цього розділу присвячена євреям, які становили більшість населення аналізованих містечок. Автори підкреслюють трансграничний характер активності, особливо у центрі Хаскалі – Бродах і осередку російського хасидизму в Гусятині. Згадують вони і про місіонерські можливості обох міст, що виходили далеко за їхні кордони, а також про трансімперські форми внутрішньоконфесійної допомоги. Вони описують і плани виселення євреїв з російського прикордоння у 40-х роках ХІХ ст. та погром у Волочиську 1881 року, який, згідно з актами, розпочав габсбурзький підданий. На жаль, ця цікава тема не була розвинута через обмаль джерел.

Аналітична частина книжки закінчується поданням долі містечок під час І світової війни. Як зазначають автори, їх населення вирізнялося лояльністю до монархів, на що, однак, влада відповідала недовірою, особливо сильною стосовно євреїв і русинів/українців. Опис воєнних дій і їхнього впливу на життя містечок документує початок занепаду –

розірвання торгових відносин і воєнні руйнування з одного боку, а з іншого – повоєнні територіальні зміни і припинення функцій прикордонних пунктів цих містечок: «Їхня попередня роль пункту обміну і перевантаження зникла, а разом з нею велика кількість людей, що до війни жили на цьому кордоні» (с. 247).

На закінчення, автори простежують сліди колишнього кордону і сучасний стан цих населених пунктів, з'ясований під час наукової подорожі у 2006 році. Попри пострадянський характер життя і втрату ролі кордону, а також зміни економічної структури, можна віднайти сліди мультикультурності у нових пам'ятках і відновлених музеях, або ж у старовинних будинках, хоч ті й змінили свої первісні функції, як-от колишня синагога у Підволочиську – теперішня фабрика консервів. Порівнюючи між собою шість містечок, а також виборчі й конфесійні статистики, автори роблять висновок про те, що історичні кордони «стираються, втрачають гостроту, однак залишаються лініями поділу на ментальних мапах» (с. 272). Ці спостереження вписуються у дослідження, проведені в рамках проекту «Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa» («Фантомні кордони Центрально-Східної Європи») у Центрі ім. Марка Блока в Берліні³; залишається сподіватися, що розпочаті тут роздуми будуть викладені у вигляді статті з цією багатообіцяючою метафорою.

Присвячена Бродам 1772–1918 років книга Бьоріса Куцмані зосереджує свою увагу на цьому торговому центрі Галичини як парадигматичному місці габсбурзьких кресів; вона також є дослідженням пам'яті, де аналізується яким чином габсбурзькі містечка були описані у науковій і белетристичній літературі, а також які сліди залишили по собі на сучасному образі міста. Цікавим є те, що функція кордону була визначальною у процесі занепаду міста як торгового пункту. Це підтверджує те, що кордон дає не лише можливість розвитку, але й перериває попередні контакти.

Перша частина монографії присвячена економічній історії міста приблизно від 1630 р. Як зазначає автор, до 1815 р. можна говорити про розквіт Бродів, що мали привілей вільного торгового міста і відігравали важливу роль у європейському обміні товарів. Куплене у 1629 р. Станіславом Конєцпольським, місто відкрилося для імміграції купців, спочатку вірменських і шотландських, пізніше – все більше єврейських (с. 41–42). Від середини XVIII ст. Броди були одним з

³ Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa // Електронний ресурс: <http://phantomgrenzen.eu/>

найважливіших торгових міст між заходом і сходом, а під час наполеонівських воєн розвинулися ще й завдяки гегемонії у продажі популярного тоді ліонського шовку на схід: «За чверть століття перед Віденським конгресом місто було [...] у торгівлі, контрабанді і шпигунстві, чинним діячем світової політики [і] можливо розглядалося як площина трансферу європейського значення» (с. 71). Як підкреслює Куцмані, у наступні роки місто втратило своє значення через російсько-габсбурзькі суперечки, жорстку митну політику імперії Романових, розвиток інших прикордонних міст, пізнього приєднання до залізничних ліній, а також пожежі, з яких найбільша знищила 60 % забудови Бродів і на довгі роки втягнула місто у борги (с. 86). У 1880 році місто втратило свої торгові привілеї, а занадто повільна модернізація та індустріалізація вже не поліпшили його ситуації до 1914 року. Як зазначає автор, біда «прийшла до Бродів після 1880 р.» (с. 92), а вже до того часу значна частина мешканців жила у бідності, про що свідчить кількість благодійних організацій.

Нетиповий у галицькому контексті характер Бродів, на думку Куцмані, створювала його єврейська громада, що налічувала від 70 % (1910 р.) до понад 80 % (до 50-х рр. XIX ст.). Незвичним було також те, що вже у першій половині XIX ст. євреї засідали у раді міста (*Stadtausschuss*), а коли центральний уряд заперечив проти цього явища, християнські радні захищали своїх єврейських колег (с. 132-138). Попри ортодоксну більшість, Броди також були центром руху Хаскала у Галичині. Це призвело до тенденції мовної асиміляції, спочатку щодо німецької, а пізніше й польської. Також мова бродських авторів, які писали мовою ідиш, була наповнена германізмами (с. 159–160). Поляки та українці, котрі не відігравали значної ролі у місті, були представлені відповідно скромніше.

Особливо цікавим є розділ про багатокультурність, де Б. Куцмані аналізує розвиток шкільництва у Бродах. На прикладі відкритої у 1818 р. Ізраелітської реальної школи (*Realschule*, від 1853 р. загальна школа, а пізніше імператорська Гімназія ерцгерцога Рудольфа, *k.k. Rudolphsgymnasium*) автор підкреслює інтеграційну роль, яку можуть відігравати заклади такого типу. Незважаючи на конфесійну класифікацію школи, у першій половині століття 20 % учнів було християнами (однак при вчителях римо-католиках; с. 196). Навчання відбувалося німецькою, у 1854 р. було додано польську мову як факультативний предмет, котрий з 1865 р. став обов'язковим. Лише у 1907 році розпочалася полонізація

школи, останній випуск з німецькою мовою навчання складав іспит на атестат зрілості у 1914 р., незадовго до окупації міста росіянами (с. 220). В імператорській Гімназії навчалися учні різних віросповідань (приблизно 1/2–1/3 неєвреїв від 1880-х років), з різною рідною мовою і різних національностей. Як підкреслює Куцмані, білінгвізм був широко розповсюджений (німецька-ідиш, польська-ідиш, польська-українська; близько 90 % учнів початкових шкіл у 1890 році були двомовними; с. 225). Це був свідомий вибір – окрім обов'язкових мов, впроваджена у 1884 році українська цікавила не лише греко-католиків: у 1901 році на 151 учнів цього предмету (1/3 усіх учнів гімназії) лише 118 учнів декларувало українську як рідну, тобто 37 євреїв або поляків вчилася цієї мови з власного вибору (с. 226–227). У інших сферах функціонування гімназії також діяв принцип багатокультурності. Так, часом канікули скорочували задля того, щоб надолужити план занять до свят трьох головних віросповідань, які були вихідними (с. 228). Так само і «національні» свята – на честь Адама Міцкевича (29 листопада) і Тараса Шевченка (2 квітня) – були офіційними урочистостями, у яких мали брати участь усі учні (с. 232).

У розділі про прикордонне місто Б. Куцмані займається проблематикою Бродів як місця перетину політичних шлагбаумів: контрабанди, шпигунства, а також допомоги втікачам з Російської імперії, наприклад, погроми 1863 і 1881–1882 років, де автор підкреслює роль мешканців у допомозі чужинцям, чи під час після-погромної міграції з Російської імперії, коли габсбурзькі і міжнародні організації відкрили свої центральні у містечку. На початку XIX ст. Броди також були важливим пунктом для шпигунів – як французьких, так і габсбурзьких, для яких містечко було досконалою вихідною базою для спостереження за російськими військами, інформацію про які вони отримували також з Радивиліва. Як підкреслює Куцмані, нелегальна комунікація через кордон завжди функціонувала без проблем (с. 258), що знов-таки підтверджує, як ефемерні були у той час політичні поділи територій, пов'язаних між собою етнічно й історично.

У наступній частині автор описує образ Бродів у літературі подорожей та белетристиці, починаючи від Оноре де Бальзака і закінчуючи Мартіном Поллаком, з чийх книжок розпочався ренесанс австрійського зацікавлення цим містом. На думку Куцмані, Броди стають прикладом нереального, «міфічного місця» (с. 292), уявлення про яке створювалося

під впливом книжок Йозефа Рота і ностальгії за ідеалізованою багатокультурністю.

У той час, як автор коротко затримується на габсбурзькій ностальгії, більшість аналізованих ним публікацій, частково присвячених місцям пам'яті про Броди (щоденники, мемуари, наукові книжки), відповідає національним (або ж, у випадку євреїв, релігійним) наративам. Так, урочисте святкування у 1984 році 900 річниці першої згадки про Броди, було присвячене не так історії, як радянським досягненням – наприклад, у виданій на цю оказію книзі лише один раз згадується про євреїв – при описі населення XVII ст. (с. 297).

Поверненням до реальності є мандрівка сучасними Бродами у пошуках слідів їх габсбурзького минулого. Окрім кількох будівель, що пережили зміни власника і призначення, Куцмані описує також місця, розпад яких свідчить про певну історичну цезуру, наприклад, колись найбільша у Галичині синагога (тепер у руїнах), замкові каземати (сьогодні завалені сміттям). Лише кладовища та пам'ятники на їхній території – на честь померлих у Бродах повстанців 1863 р., польських захисників Галичини 1914–1920 рр., єврейських загиблих у II світовій війні (поставлений у 1994 р.) або радянських солдатів, що боролися з УПА – свідчать про багатокультурний і буремний характер минулого цього міста.

Попри описовий характер, обидві книжки дають багато нової інформації про функціонування східної Галичини у економічній і суспільній сферах, котрі до цього часу рідко були присутні на сторінках історичних публікацій. На цьому тлі досить блідо виглядає культурна і соціальна історія, яка хоч і згадується кілька разів, піддається аналізу лише при обговоренні питання релігії (і у меншій мірі русофільства). З одного боку, такий підхід є приємним винятком з домінуючого останніми роками питання про націоналізми, з іншого, здається, що саме кордон – місце поєднання та поділу – був би хорошим матеріалом для показання його впливу на формування свідомості. Також інформація про товариства, суспільні організації і банківську систему була б вельми придатна для розгляду транскордонних стосунків (або їх нестачі). Такі неформальні контакти та взаємне проникнення ідеології можуть дати багато відомостей про пограниччя і не вичерпуються самими лише особистими перетинами кордону, аналізованими в обох книжках. У той час, коли перспектива *longue durée* дає можливість плідного спостереження за змінністю функціонування кордону, занадто широкий вибір тем з 150-літньої історії габсбурзького панування приводить до того, що автори затримуються на

описі і не заглиблюються в аналіз. Наприклад, в обох книжках багаторазово підкреслюється багатокультурність і лояльність, що вписується у рамки дискусії про національну індиференцію, втім це питання не було ретельно досліджене, а лише розглянуте з використанням готових моделей з інших тематичних блоків. Лише у Куцмані можна помітити зацікавлення цією тематикою, однак не веде до теоретичної дискусії.

Досить докладний аналіз статистичних даних, а також використання джерел і літератури, написаних не лише традиційними мовами дослідників Галичини, але й ідиш, івритом і французькою, дає багато нової інформації, і залишається тільки сподіватися, що буде вона використана авторами у чергових публікаціях.

Книжка Куцмані у великій мірі показує, що студії провінційних містечок можуть релятивізувати історичний нарратив Галичини, над яким домінують (одночасно ділячи його) польська й українська пам'ять про «власну» історію, а також Львів і Краків як міські центри і національні П'ємонти. Автори обох книжок демонструють, парафразуючи Йозефа Рота, що «дух Галичини не в її центрі, а на периферії».

Пер. з нім. Ярослави Кравченко.